

Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη

Τόμ. 4, Αρ. 1 (2009)

Μετανάστευση Εργασίας και Κοινωνική Πρόνοια

Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στη Ελλάδα

Κούλα Κασιμάτη

doi: [10.12681/scad.8903](https://doi.org/10.12681/scad.8903)

Copyright © 2016, Κούλα Κασιμάτη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κασιμάτη Κ. (2016). Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στη Ελλάδα. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 4(1), 7-25. <https://doi.org/10.12681/scad.8903>

Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών και η κοινωνική τους ένταξη στη Ελλάδα

Κούλα Κασσιμάτη, Πάντειο Πανεπιστήμιο

The origin of the immigrant women and their integration in Greek society

Koula Kassimati, Panteion University

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο πραγματεύεται το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών από την Αλβανία, Ουκρανία και Πολωνία οι οποίες έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα και εργάζονται ως οικιακές βοηθοί. Περιγράφονται τα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής εμπειρίας αυτών των ομάδων και συγκρίνονται με βάση την εθνικότητα τους. Επίσης αναλύεται η στρατηγική μετανάστευσης σε νομικό επίπεδο και στο επίπεδο της αγοράς εργασίας. Οι παράμετροι της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών που εξετάζονται είναι: το περιβάλλον των κοινωνικών τους δικτύων και οι σχέσεις με τις υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας στους τομείς της υγείας και της εκπαίδευσης. Ειδικότερα εξετάζονται οι περιπτώσεις των ΟΑΕΔ και ΙΚΑ. Η υπόθεση εργασίας που προκύπτει από την ανάλυση είναι ότι η καταγωγή των μεταναστριών διαφοροποιεί το βαθμό ένταξης τους στην ελληνική κοινωνία καθώς και τον τρόπο που αντιμετωπίζονται από τους Έλληνες.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μετανάστευση, οικιακές βοηθοί, υπηρεσίες πρόνοιας, διακριτικές πολιτικές

ABSTRACT

The meaning of the term social integration is circumscribed for the study of immigrant women from Albania, the Ukraine and Poland, who have settled in our country as domestic assistants. The characteristics of their immigration are portrayed and compared according to nationality. Furthermore, the immigration strategy, adopted at the legal level and the level of the labour market, is explored. Elements of the social integration of immigrant women are: the environment of their social associations; their relations with the Greek social services in the sectors of health, education, the services of organization of employment (OAEΔ), and the Institution of Social Security (IKA). The origin of the immigrant women differentiates the degree of their integration in Greek society and the way they are treated by the Greeks.

KEYWORDS: Migration, domestic workers, social services, discretionary policies

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα από χώρα αποστολής μεταναστών στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα προς τις υπερπόντιες χώρες και στη μεταπολεμική περίοδο προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού έγινε χώρα υποδοχής μεταναστών. Η ελληνική κοινωνία για πρώτη φορά βρέθηκε αντιμέτωπη με μεγάλες εισροές μεταναστών από τις γειτονικές

Βαλκανικές χώρες και τις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και σε μικρότερα μεγέθη από χώρες της Αφρικής και της Ασίας. Ένα μωσαϊκό λαών και πολιτισμών κατακλύζει τη χώρα μας και συμβιώνει άλλοτε αρμονικά και άλλοτε όχι με τον γηγενή πληθυσμό. Είναι όλοι τους οικονομικοί μετανάστες που ζητούν στην Ελλάδα μια καλύτερη ζωή· ορισμένοι βλέπουν τη μετανάστευσή τους προσωρινή για να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση και να γυρίσουν πίσω στη χώρα τους, άλλοι πάλι επιθυμούν να μείνουν για πάντα εδώ να σταδιοδρομήσουν οι ίδιοι κυρίως όμως τα παιδιά τους καθώς αναγνωρίζουν ότι στην Ελλάδα υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες και προοπτικές.

Η γυναίκα μετανάστρια είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία που από πολλές πλευρές παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον μελέτης και έρευνας. Το ενδιαφέρον ωστόσο είναι μεγαλύτερο όταν επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε μετανάστριες από διάφορες χώρες όπως Αλβανία, Πολωνία και Ουκρανία που ήρθαν στη χώρα μας μετά την κατάρρευση των καθεστώτων των χωρών αυτών σε υπολογίσιμα μεγέθη και η παρουσία τους είναι αισθητή στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Η σύγκριση θα επιτρέψει να διαφανούν οι γενικές και ειδικές όψεις της μετανάστευσής τους και θα οδηγήσει στην κατανόηση των αιτίων, στάσεων και διαθέσεών τους προς την ελληνική κοινωνία. Όπως αναφέρει η Green (2004: 40) «ο μετανάστης γίνεται αντικείμενο σύγκρισης που έγκειται αφενός στον τρόπο με τον οποίο αυτός προσεγγίζει την κοινωνία υποδοχής και αφετέρου στη σταδιακή απομάκρυνσή του από τη χώρα καταγωγής του».

Τα στοιχεία στα οποία βασίζεται αυτή η εργασία προέρχονται από τα ερευνητικά προγράμματα (α) IAPASIS (Informal Administration Practices and Shifting Immigrant Strategies) με μετανάστες (άνδρες και γυναίκες) από την Αλβανία και την Πολωνία (β) Πυθαγόρας Ι Φύλο και Μετανάστευση με μετανάστριες από Αλβανία και Ουκρανία τα οποία υλοποιήθηκαν από το ΚΕΚΜΟΚΟΠ με χρηματοδότηση της ΕΕ. Η ερευνητική προσέγγιση ήταν ποιοτική – βιογραφικές προσεγγίσεις (Atkinson, 1996 και Hamel, 1993) και ποσοτική με τη συμπλήρωση δομημένων ερωτηματολογίων. Οι τρεις αυτοί γυναίκες μεταναστευτικοί πληθυσμοί δίνουν χρήσιμη πληροφόρηση για τη ζωή τους στη χώρα αποστολής αλλά και της χώρας υποδοχής (της χώρας μας) και μας επιτρέπουν από τη σύγκριση διαφόρων παραμέτρων που προσδιορίζουν την κοινωνική τους ένταξη (ή μη ένταξη) να διαπιστώσουμε ομοιότητες και διαφορές πρώτον: ανάμεσα στις χώρες αποστολής και τη χώρα υποδοχής (τη δική μας χώρα) και δεύτερον ανάμεσα στις χώρες αποστολής που έχουν κοινό γνώρισμα ότι ανήκαν σε χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού με κύριο γνώρισμα τον κρατισμό και τις επιπτώσεις που είχε στην διαμόρφωση ενός αξιακού συστήματος και της προσωπικότητάς τους. Αυτή η πληροφόρηση είναι χρήσιμη για όσους βρίσκονται σε κέντρα λήψεως αποφάσεων και χαράζουν μεταναστευτική πολιτική.

2. Η οροθέτηση της έννοιας «κοινωνική ένταξη»¹

Ο όρος «κοινωνική ένταξη» συναρτάται με πολλές παραμέτρους που αφορούν διαρθρωτικά στοιχεία τόσο των χωρών αποστολής όσο και των χωρών υποδοχής των μεταναστών αλλά και ατομικά χαρακτηριστικά των ίδιων των μετακινούμενων ατόμων. Συναρτάται ακόμη με επίσημες πολιτικές μετανάστευσης και στρατηγικές ένταξης που υιοθετεί και εφαρμόζει η χώρα υποδοχής –και την περίπτωση μας η Ελλάδα– προκειμένου να επιτευχθεί η ομαλή λειτουργία της κοινωνίας που εξασφαλίζει η κοινωνική συνοχή. Για τα κράτη που έχουν μεγάλο αριθμό μεταναστών η κοινωνική τους ένταξη αποτελεί βασικό τους μέλημα γιατί οι ανατροπές είναι μεγάλες και οι επιδράσεις στις τοπικές κοινωνίες σημαντικές.

Η κοινωνική ένταξη² ορίζεται ως μία «κατάσταση όπου διαφορετικές εθνικές ομάδες διατηρούν τη μοναδικότητά τους και τα όρια της ομάδας στην οποία ανήκουν αλλά ταυτόχρονα συμμετέχουν εξίσου με τους γηγενείς σε βασικές διαδικασίες παραγωγής, διανομής αγαθών και υπηρεσιών και διοίκησης» (Cashmore, 1994, 148).

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι σε μεγάλο βαθμό ευθύνη της χώρας υποδοχής η οποία ορίζει το θεσμικό πλαίσιο για τις μεταναστευτικές εισροές και χαράζει στρατηγικές και αναπτύσσει πολιτικές που οδηγούν στην τοποθέτησή τους μέσα στην κοινωνία. Ασφαλώς οι πολιτικές και στρατηγικές της χώρας υποδοχής που οδηγούν στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι συνάρτηση του επιπέδου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, του συστήματος κοινωνικών αξιών, των πολιτισμικών προτύπων και των ιδεολογικών αντιλήψεων για τη θέση που έχουν στο παγκόσμιο σύστημα. Για παράδειγμα η Γερμανία της μεταπολεμικής περιόδου δέχτηκε πολλούς μετανάστες προκειμένου το συσσωρευμένο κεφάλαιό της να μετατραπεί σε παραγωγική επένδυση (Κασμάτη 2006, 358). Ωστόσο επιθυμούσε την οικονομική μόνο ένταξη των μεταναστών και όχι και την κοινωνική γι αυτό το θεσμικό πλαίσιο τους αντιμετώπιζε ως φιλοξενούμενο εργατικό δυναμικό, προσωρινό το οποίο όταν δεν το χρειαζόταν θα αποχωρούσε. Ήταν το μοντέλο «όχι ένταξης αλλά στέγασης και καταλύματος» (Vermuelen, 2004, 30).

Ανεξάρτητα πάντως από τα επίπεδα αυτά (κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά) των χωρών υποδοχής η διαδικασία της κοινωνικής ένταξης έχει ποικίλες διαστάσεις με κυρίαρχη την ένταξη διαρθρωτικής μορφής (Vermuelen, 2004, 28) που παραπέμπει στη πρόσβαση σε βασικούς θεσμούς της χώρας που εγκαθίστανται οι μετανάστες όπως είναι το εκπαιδευτικό σύστημα, η αγορά εργασίας, ή το πολιτικό σύστημα. Ασφαλώς η ένταξη του μετανάστη στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής είναι ο κυριότερος παράγοντας κοινωνικής ένταξης και όπως ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή «η ενσωμάτωση στην κοινωνία ταυτίζεται με την ενσωμάτωση στην εργασία» (European Commission 1994, 136) και εν προκειμένω αναφέρεται στην αμειβόμενη εργασία γιατί «η ίδια η εργασία είναι ένα απαραίτητο διαβατήριο για όλες σχεδόν τις μορφές κοινωνικής συμμετοχής» (Levitas, 2004).

Η συμμετοχή των μεταναστών στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής, ωστόσο είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων όπως: ποιά μεταναστευτική πολιτική ακολουθεί η χώρα στην οποία εγκαθίσταται ο μετανάστης, τα ατομικά χαρακτηριστικά του (εκπαίδευση, εξειδικεύσεις, η οικογενειακή κατάσταση, η ηλικία, το φύλο, η γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής), ο τρόπος εισόδου του στη χώρα (νόμιμη ή μη μετανάστευση). Επομένως ρόλο παίζουν οι συνθήκες που μεγάλωσε και κοινωνικοποιήθηκε ο μετανάστης στη χώρα αποστολής και τελικά η προσωπικότητά του αλλά και οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας στη χώρα υποδοχής και οι μεταναστευτικές στρατηγικές που έχει υιοθετήσει.

Η κοινωνικοπολιτισμική διάσταση δηλαδή η υιοθέτηση πολιτισμικών προτύπων που ισχύουν στη χώρα υποδοχής και η διάχυση αντίστοιχων πολιτισμικών στοιχείων των μεταναστών στη χώρα που έχουν εγκατασταθεί, όπως και η αποδοχή του αξιακού συστήματος των κοινωνιών που ζουν συμπληρώνουν τον χάρτη των κριτηρίων για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών στη χώρα μας.

Ουσιαστικά πρόκειται για δύο προσεγγίσεις (Green, 2004, 42). Στην πρώτη προβάλλονται οι γενικότερες δομές των χωρών υποδοχής και οι αναγκαίοι για την προσαρμογή εξαναγκασμοί των μεταναστών και στη δεύτερη τονίζεται η σημασία των προσόντων που διαθέτουν (άρα και εισάγουν στη χώρα υποδοχής) και το αξιακό σύστημα που κυριαρχεί ώστε να διαφανεί η ιδιαιτερότητά τους.

Για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών από τις τρεις χώρες που αναφέραμε ρόλο παίζει η θέση τους στη μεταναστευτική διαδικασία (Green, 2004, 142-143). Συγκεκριμένα τρεις είναι οι κατηγορίες γυναικών που συναρτώνται με τη μετανάστευσή τους.

(i) οι γυναίκες που κρατούν το σπίτι όσο οι άνδρες τους μεταναστεύουν σε άλλες χώρες για να αναζητήσουν μια καλύτερη τύχη. Μένουν δηλαδή στη χώρα τους και αναλαμβάνουν συχνά ανδρικούς ρόλους για να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους και αναμένουν την επιστροφή των συζύγων τους στο μέλλον. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν γυναίκες που οι άνδρες τους πριν από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο μετανάστευσαν σε υπερπόντιες χώρες (ΗΠΑ, Αυστραλία) (Armstrong, 2001, 40, 43). Στην εργασία αυτή δεν γίνεται αναφορά σ' αυτές τις γυναίκες καθώς δεν έχουν οι ίδιες μεταναστεύσει.

(ii) Οι παντρεμένες γυναίκες που είναι δεμένες με την οικογένειά τους και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το γάμο τους, ακολουθούν τους άνδρες τους για τη συνοχή της οικογένειας, χωρίς ωστόσο η μετανάστευσή τους να είναι δική τους επιθυμία. Για παράδειγμα μια Αλβανίδα 31 ετών που ήρθε στην Ελλάδα το 1993 αναφέρει:

«Δεν αποφάσισα εγώ για μένα αποφάσισε ο πατέρας μου να με παντρεύει και επειδή ήμουν πολύ μικρή με έκανε προξενιά με τον άνδρα μου χωρίς να τον ξέρω... αλλά δόξα τω θεώ είναι καλό παιδί... Έτσι ήρθα στην Ελλάδα χωρίς να αποφασίσω εγώ για να έρθω εδώ» (από την έρευνα Πυθαγόρας: Ψημμένος-Σκαμνάκης συνέντευξη Νο 42).

Οι γυναίκες από την Αλβανία και την Πολωνία ταξινομούνται σ' αυτή την κατηγορία (46% από Αλβανία και 47% από Πολωνία) (ΚΕΘΙ, 2007, 97). Εφόσον όμως μεταναστεύσουν, τότε συνδέονται με την τοπική αγορά εργασίας για να βοηθήσουν την οικογένειά τους οικονομικά, καθώς οι ανάγκες τους είναι μεγάλες.

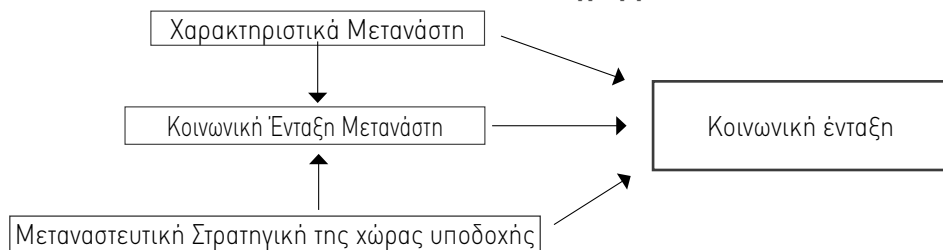
(iii) Μόνες γυναίκες που μεταναστεύουν για να δοκιμάσουν την τύχη τους, συχνά για να εγκαταλείψουν τον σύζυγο ή για να βρουν άλλον ή για να βοηθήσουν την οικογένεια που αφήνουν πίσω τους. Είναι η περίπτωση των γυναικών από την Ουκρανία που έχουν έλθει στη χώρα μας (65% από την Ουκρανία έναντι 11% από Αλβανία και 23% από Πολωνία. Στην έρευνα του Πυθαγόρα (Πακέτο Νο 4) (το ποσοστό των Ουκρανέζων που μεταναστεύουν μόνες τους είναι μεγαλύτερο (80%). Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι οι τάσεις που διαγράφονται είναι ίδιες ανάμεσα στους τρεις αυτούς μεταναστευτικούς πληθυσμούς.

Είναι προφανές ότι ανάλογα με τη μεταναστευτική διαδικασία η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών είναι περισσότερο ή λιγότερο επιθυμητή κι αυτό αντανακλά στην προσπάθεια που καταβάλει ο ίδιος ο μετανάστης να προσαρμοστεί στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.

Η Ρωξάνη από την Ουκρανία είναι 49 ετών διαζευγμένη. Είναι χημικός του Πολυτεχνείου ήρθε το '97 γύρισε στην Ουκρανία το '99 και επέστρεψε στην Ελλάδα το 2001. Όπως διηγείται η ίδια:

«Ήρθα μόνη μου και τις δυο φορές. Τη δεύτερη φορά έφερα και το παιδί μου, είναι αγόρι. Στην Ουκρανία ήμουν διευθύντρια σε ένα εργοστάσιο... όταν τέλειωσε η Σοβιετική Ένωση τα εργοστάσια δεν δουλεύουν δεν είμαι τόσο μικρή ας πούμε για να δουλεύεις εκεί. Αποφάσισα να έρθω εδώ. Οι δουλειές που κάνομε εμείς εδώ είναι στα σπίτια, καθαρίστριες». (Από την έρευνα Πυθαγόρας, Πακέτο Νο 4).

Σχηματικά η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών απεικονίζεται στο ακόλουθο διάγραμμα:

Χαρακτηριστικά του Μετανάστη (Φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, μεταναστευτική διαδικασία, εκπαίδευση/εξειδίκευση) μόνιμος ή μη τρόπος εισόδου στη χώρα μας. Λόγοι μετανάστευσης εργασιακή εμπειρία στη χώρα προέλευσης, χρόνος στη χώρα υποδοχής.

Μεταναστευτική Στρατηγική (θεσμικό πλαίσιο, αγορά εργασίας)

Κοινωνική ένταξη (συναναστροφές, πρόσβαση σε υπηρεσίες, ρατσισμός)

3. Χαρακτηριστικά Μεταναστριών και Εθνικότητα

Τα χαρακτηριστικά των μεταναστριών από τις τρεις χώρες (Αλβανία, Ουκρανία, Πολωνία) ομαδοποιούνται: α) σε ατομικά χαρακτηριστικά: ηλικία, εκπαίδευση-εξειδίκευση, οικογενειακή κατάσταση, εργασιακή εμπειρία στη χώρα προέλευσης και β) σε χαρακτηριστικά της μετανάστευσης τους: μεταναστευτική διαδικασία –μόνες τους ή με μέλη της οικογένειάς τους– τρόπος μετανάστευσης –νόμιμος ή μη– λόγοι μετανάστευσης, χρόνος παραμονής στη χώρα υποδοχής. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν το μερίδιό τους όπως φαίνεται στο προηγούμενο διάγραμμα στην ομαλή ή μη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία.

3.1 Μετανάστριες από την Αλβανία

Όπως προκύπτει από το πρόγραμμα Πυθαγόρας Ι «Φύλο και Μεταναστευτικοί Πληθυσμοί»³ σε «δείγμα»⁴ 190 γυναικών από την Αλβανία:

α. Ατομικά χαρακτηριστικά

- (i) Η πλειοψηφία τους (43%) συγκεντρώνεται στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 ενώ στην προηγούμενη δεκαετία (30-39) ανήκει το 33%. Είναι δηλαδή μετανάστριες που στο μεγαλύτερό τους ποσοστό βρίσκονται στις παραγωγικές ηλικίες 30-50 χρόνων ικανές δηλαδή να εργαστούν και να συμβάλλουν στα οικονομικά της οικογένειάς τους.
- (ii) Οι μισές περίπου μετανάστριες (48%) έχουν απολυτήριο Λυκείου, το 23% είναι απόφοιτες Γυμνασίου και το 13% δηλώνει ότι έχει πτυχίο Πανεπιστημίου ή τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
- (iii) Ως προς την οικογενειακή τους κατάσταση οι προερχόμενες από την Αλβανία στο μεγαλύτερο τους ποσοστό (90%) δηλώνουν ότι είναι παντρεμένες και έχουν παιδιά, τα οποία στο υψηλό ποσοστό (88%) ζουν μαζί τους στη χώρα μας
- (iv) Υψηλό ποσοστό (75,8%) των Αλβανίδων δήλωσαν ότι εργάζονταν στην χώρα μας. Οι μισές περίπου (49%) ήσαν ανειδίκευτες εργάτριες, το 26% ασκούσαν επιστημονικά επαγγέλματα, το 5% ήσαν υπάλληλοι γραφείου. Το 8% τεχνίτριες, το 7% πωλήτριες, το 4% τεχνολόγοι και μόνο 1% απασχολούνταν σε διευθυντικές θέσεις. Πρέπει να σημειωθεί ότι ένα υπολογίσιμο ποσοστό Αλβανίδων ήρθε σε μικρή ηλικία και επομένως δεν ήταν δυνατόν να απασχοληθούν στη χώρα τους.

β) Χαρακτηριστικά της μετανάστευσής τους

- (i) οι προερχόμενες από την Αλβανία μετανάστριες ήρθαν στην Ελλάδα συνοδεύοντας συζύγους (48%) ή έρχονται μετά από αυτούς προκειμένου η οικογένεια να είναι ενωμένη (40%) και μόνο το 12% μεταναστεύουν μόνες τους στην προσπάθειά τους να ζητήσουν ευκαιρίες για μια καλύτερη ζωή. Τα ίδια περίπου ποσοστά δίνει και η έρευνα του ΚΕΘΙ.⁵ Όπως αναφέρει η Σοφία που γεννήθηκε στην Αλβανία και έχει τελειώσει το Γυμνάσιο.⁶
«Παντρεύτηκα σ' ένα χωριό από όπου ήταν ο άνδρας μου και ζήσαμε εκεί δέκα χρόνια' ανοίξανε τα σύνορα και ήρθαμε στην Ελλάδα. Στην Αθήνα ήταν τα πράγματα πιο εύκολα' βέβαια αρχίσαμε πάλι από την αρχή... Τα παιδιά στο σχολείο... να φτιάξουμε κάτι... να δουλέψουμε...».
- (ii) Όλες οι μετανάστριες που ερωτήθηκαν δήλωσαν ότι τώρα είναι νόμιμη η παραμονή τους στη χώρα μας. Ωστόσο ορισμένες παραδέχτηκαν ότι τον πρώτο καιρό δεν είχαν χαρτιά «ακολούθησαν συζύγους, αδέρφια, γονείς, συγγενείς» μετά όμως τακτοποιήθηκαν και έτσι τώρα μπορούν και επισκέπτονται την Αλβανία κανονικά
- (iii) Ο κύριος λόγος που μετανάστευσαν οι ίδιες και η οικογένειά τους ήταν οικονομικός να βρουν δουλειά, να εξασφαλίσουν υψηλότερες οικονομικές απολαβές, να έχουν καλύτερες συνθήκες

διαβίωσης, καλύτερη ζωή. Αλλά και οι ταραχές που γίνονταν εκεί μετά την πτώση του καθεστώτος και η κοινωνικοπολιτική αστάθεια που παρουσίαζε η χώρα την περίοδο εκείνη ανάγκασε ορισμένες να μεταναστεύσουν. Όσες ήρθαν μετά από συζύγους, γονείς, αδέρφια το έπραξαν για να ενωθεί η οικογένειά τους.

- (iv) Ο χρόνος παραμονής τους στη χώρα μας⁷ στο μεγαλύτερο ποσοστό (51,5%) είναι διάρκειας 6-10 χρόνια, ακολουθούν όσες έχουν περισσότερο από 10 χρόνια (34,6%) και ένα μικρό ποσοστό (13,9%) είναι στη χώρα μας από 1 έως 5 χρόνια. Από την έρευνα Πυθαγόρα⁸ προέκυψε ότι τα χρόνια παραμονής τους στη χώρα μας κυμαίνονται από 8 έως 15 χρόνια (1980-1997) ενώ η μέση διάρκεια είναι 12 χρόνια. Πρόκειται δηλαδή για μετανάστριες που σε μεγάλο ποσοστό έχουν μείνει αρκετά στη χώρα μας και επομένως έχουν προϋποθέσεις για μια καλύτερη κοινωνική ένταξη.

3.2 Μετανάστριες από την Ουκρανία

Από το ίδιο πρόγραμμα Πυθαγόρας Ι «Φύλο και Μεταναστευτικοί πληθυσμοί» σε «δείγμα» 110 γυναικών από την Ουκρανία η εικόνα τους έχει ως εξής:

α. Ατομικά χαρακτηριστικά

- (i) Στις ηλικίες 50-59 ετών συγκεντρώνεται, το 39% των γυναικών από την Ουκρανία και ακολουθούν όσες είναι ηλικίας 40-49 χρόνων
- (ii) Το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών αυτών είναι υψηλό και συγκεκριμένα το 46% δήλωσαν ότι είναι κάτοχοι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, το 23% έχουν αποφοιτήσει από σχολή ανώτερης εκπαίδευσης ή τεχνική σχολή και το 26% έχει απολυτήριο Λυκείου. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται και από την απογραφή πληθυσμού του 2001. Είναι επομένως μια μεταναστευτική ομάδα που διαθέτει καλή εκπαιδευτική υποδομή κι αυτό παίζει ρόλο στην κοινωνική τους ένταξη άλλοτε θετικά κι άλλοτε αρνητικά.
- (iii) Οι Ουκρανές σε μεγάλο ποσοστό είναι παντρεμένες με παιδιά τα οποία αφήνουν στην πατρίδα τους (76%) και μόνο ένας μικρός αριθμός (10%) ζει στην Ελλάδα με τα παιδιά του. Όπως δηλώνει η Άννα 38 χρόνων:
*«Έχω πάρα πολύ μεγάλο παράπονο γιατί τα παιδιά μου μεγάλωσαν χωρίς εμένα... άμα έχεις λεφτά χάνεις τα παιδιά».*⁹
- (iv) οι μισές περίπου γυναίκες (48%) από την Ουκρανία στην πατρίδα τους ασκούσαν επιστημονικά επαγγέλματα, το 5% ήσαν υπάλληλοι γραφείου, το 9% τεχνολόγοι, το 11% πωλήτριες, το 4% τεχνίτριες και το 17% ανειδίκευτες εργάτριες. Φαίνεται ότι στη χώρα από την άποψη του περιεχομένου των επαγγελματικών ρόλων υπήρχε ικανοποιητική αντιστοιχία με το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο που διέθεταν.

β) Χαρακτηριστικά από την μετανάστευσή τους

- (i) οι μετανάστριες από την Ουκρανία ήρθαν στη χώρα μας μόνες τους (82%) και οι ίδιες είναι υπεύθυνες του νοικοκυριού τους. και όπως δήλωσε η Τάνια:¹⁰
«οι απλοί άνθρωποι, οι απελπισμένοι, οι φτωχοί δεν μπορούν να έρθουν εδώ ποτέ. Εδώ έρχονται άνθρωποι δυνατοί οι οποίοι μπορούν να βρουν τον τρόπο για να έρθουν εδώ... είχαν στα χέρια κάποιο μεγάλο όπλο και στην ψυχή κάποια μεγάλη θέληση»
- (ii) Οι Ουκρανέζες δήλωσαν σε υπολογίσιμο ποσοστό (20%) ότι στην αρχή ήρθαν στη χώρα μας χωρίς τις νόμιμες διαδικασίες. Σήμερα το 92% δηλώνουν ότι διαθέτουν τα απαραίτητα έγγραφα για την παραμονή τους εδώ και μόνο το 8% έχει εκκρεμότητες με τη νόμιμη παρουσία στη χώρα μας.
- (iii) Για τις μετανάστριες από την Ουκρανία οι λόγοι μετανάστευσής τους ήσαν καθαρά οικονομικοί. Η οικονομική κρίση που ακολούθησε μετά την κατάρρευση του καθεστώτος ανάγκασε πολλές

γυναίκες να αναζητήσουν εργασία σε άλλες χώρες προκειμένου να στηρίξουν τις οικογένειές τους οικονομικά. Γι αυτό ο τελικός στόχος της πλειοψηφίας των Ουκρανέζων που ήρθαν στη χώρα μας ήταν να συγκεντρώσουν ένα ποσό χρημάτων και να επιστρέψουν στη χώρα τους.

- (iv) Ο χρόνος παραμονής τους στη χώρα μας για το 46% είναι 6-10 χρόνια, το 17% είναι πάνω από 10 χρόνια και το 37% από 1-5 χρόνια όπως προκύπτει από την έρευνα του ΚΕΘΙ (ΚΕΘΙ, 2007, 87). Από την έρευνα ωστόσο του Πυθαγόρα οι γυναίκες από την Ουκρανία παρέμεναν στη χώρα μας από 3 έως 10 χρόνια 1995 έως 2002 με μέση διάρκεια 6 χρόνια. Είναι δηλαδή μεταγενέστερες μετανάστριες από τις Αλβανίδες αφού μέσος χρόνος παραπομπής τους μειώνεται στο μισό γεγονός που μας δηλώνει ότι οι Ουκρανέζες ανακάλυψαν την Ελλάδα σχετικά πρόσφατα.

3.3 Μετανάστριες από την Πολωνία

Από τα στοιχεία της έρευνας IAPASIS¹¹ σε «δείγμα» 52 γυναικών από την Πολωνία προκύπτουν τα ακόλουθα:

α. Ατομικά χαρακτηριστικά

- (i) Το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών από την Πολωνία (46%) συγκεντρώνεται στην ομάδα ηλικιών 30-39 και ακολουθεί (31%) η νεότερη δεκαετία 20-29 ενώ στις μεγαλύτερες ηλικίες 40-59 συγκεντρώνεται (το 22%).
- (ii) Σημαντικό ποσοστό (42%) είναι απόφοιτες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ενώ σε ίσα ποσοστά (22%) είναι απόφοιτες Γυμνασίου-Λυκείου ή Μέσης Τεχνικής Σχολής. Οι απόφοιτες δημοτικού είναι μόνο το 15%. Φαίνεται λοιπόν ότι από αυτή τη χώρα μετανάστευσαν στην Ελλάδα όσες είχαν ένα καλό εκπαιδευτικό επίπεδο.
- (iii) Οι Πολωνέζες σε ποσοστό 51% είναι παντρεμένες με παιδιά, τα οποία οι περισσότερες τα έφεραν μαζί τους στη χώρα μας. Το 42% δήλωσε ότι είναι άγαμες και το 7% διαζευγμένες.
- (iv) Υψηλό ποσοστό της τάξης του 36% δήλωσε ότι στην Πολωνία δεν εργαζόταν είτε γιατί πήγαινε σχολείο είτε γιατί ήταν στο σπίτι με παιδιά. Όσες εργάζονταν εκεί σε ίδια ποσοστά (20,5%) ασκούσαν επιστημονικά επαγγέλματα ή ήσαν τεχνίτριες και το 15% ήσαν υπάλληλοι γραφείου. Μόνο το 8% απασχολήθηκε σε ανειδίκευτες εργασίες.

β) Χαρακτηριστικά της μετανάστευσής τους

- (i) Σχεδόν οι μισές μετανάστριες από την Πολωνία (49%) ήρθαν στη χώρα μας μόνες τους ζητώντας για τους εαυτούς τους μια καλύτερη τύχη. Ωστόσο λίγο λιγότερες (44%) ακολούθησαν συζύγους ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Μόνικα¹² απόφοιτη Λυκείου.
- «Δούλεα στην Πολωνία αλλά δεν ήμουν ευχαριστημένη γιατί ούτε η δουλειά ήταν καλή ούτε τα λεφτά καλά. αποφάσισα να φύγω από τη χώρα μου να δω πως ζει ο κόσμος».*
- (ii) Όπως και στις άλλες περιπτώσεις οι γυναίκες από την Πολωνία δήλωσαν ότι σήμερα είναι νόμιμη η παραμονή τους στη χώρα μας. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι περισσότερες ήρθαν εδώ ως τουρίστριες και έμειναν για να εργαστούν χωρίς φυσικά για κάποιο χρονικό διάστημα να έχουν εφοδιαστεί με τα απαραίτητα χαρτιά. Όπως διηγείται η Εβίτα.¹³
- «Είχα μια ξαδέλφη στην Ελλάδα. Στην αρχή ήρθα για τρεις μήνες αλλά έμεινα εδώ για να εργαστώ...».*
- (iii) Βασικός λόγος μετανάστευσης ήταν να βρουν δουλειά (42%) είτε γιατί δεν εύρισκαν δουλειά στη χώρα τους είτε γιατί ήλπιζαν ότι εδώ οι συνθήκες απασχόλησης θα ήσαν καλύτερες. Ωστόσο και ένα σημαντικό ποσοστό (30%) που δήλωσε ότι εδώ ήρθε για διακοπές αλλά έμεινε υποκρύπτει ότι η εργασία πρυτάνευσε για την απόφασή τους να παραμείνουν στη χώρα μας. Για να συνενωθεί η οικογένεια ήταν λόγος για το 14% των γυναικών που ρωτήθηκαν και για διάφορους

λόγους δήλωσε ίδιο ποσοστό (14%). Χαρακτηριστικά η Γιολάντα¹⁴ μας είπε:

«Ήθελα να δω πως είναι η Ελλάδα παρόλο που είχα καλή δουλειά (νοσοκόμα) στην Πολωνία. Όμως μετά από λίγους μήνες άρχισε η ανεργία οπότε πήγα και τους έφερα εδώ (σήμερα εργάζεται ως καθαρίστρια)».

- (iv) Ο χρόνος παραμονής τους στη χώρα μας κυμαίνεται από ένα χρόνο έως 4 χρόνια με μέσο χρόνο παραμονής τα 8 χρόνια (δηλαδή μετανάστευσαν από το 1987 έως το 2000. Έτσι πριν το 1990 από την Πολωνία ήρθε το 13% ο κύριος όγκος 51% καλύπτει την περίοδο 1990-1995 και το υπόλοιπο 36% την τελευταία πενταετία 1996-2000.¹⁵

3.4 Σύγκριση των χαρακτηριστικών των μεταναστριών από τις τρεις χώρες

Όπως ελέγχθη τα χαρακτηριστικά των μεταναστριών ασφαλώς επηρεάζουν ως ένα βαθμό την κοινωνική ένταξη στη χώρα μας. Η ηλικία, η εκπαίδευση και εξειδικεύσεις που διαθέτουν, η διαδικασία της μετανάστευσής τους, η οικογενειακή τους κατάσταση δημιουργούν ένα υπόστρωμα επιθυμίας και προσπάθειας να ενταχθούν ή όχι στη δική μας κοινωνία. Οι μετανάστριες από τις χώρες που είχαν ως κυρίαρχο κοινό γνώρισμα ότι μεγάλωσαν και κοινωνικοποιήθηκαν με τον κρατισμό και με ένα αξιακό σύστημα που ήταν συμβατό με το σύστημα κοινωνικής τους οργάνωσης, παρουσιάζουν ωστόσο διαφορές οι οποίες αποκρυσταλλώνονται στα ακόλουθα.

- (i) Το μεγαλύτερο ποσοστό την εποχή των ερευνών ανήκει στην ηλικιακή κατηγορία 40-49 στο σύνολό τους. Ωστόσο οι προερχόμενες από την Αλβανία και Πολωνία είναι μικρότερες κατά μία δεκαετία από αυτή την ηλικιακή κατηγορία ενώ οι αντίστοιχες από την Ουκρανία κατά μία δεκαετία μεγαλύτερες
- (ii) Οι μετανάστριες από την Ουκρανία σε πολύ μεγάλο ποσοστό (82%) μεταναστεύουν μόνες τους, ενώ οι μισές περίπου που προέρχονται από την Αλβανία και την Πολωνία συνοδεύουν συζύγους ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους στη χώρα μας. Στη πρώτη περίπτωση έχουμε διάσπαση της οικογένειας, στη δεύτερη αντίθετα οικογενειακή συνοχή.
- (iii) Το εκπαιδευτικό επίπεδο των Ουκρανέζων και Πολωνέζων είναι υψηλό αφού σχεδόν οι μισές κατά δήλωσή τους είναι απόφοιτες Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Αντίθετα μόνο το 13% των Αλβανίδων διαθέτει αντίστοιχο εκπαιδευτικό επίπεδο. Είναι δηλαδή εμφανής η διαφοροποίηση ανάμεσα στις Ουκρανέζες και Πολωνέζες από τη μια μεριά και στις Αλβανίδες από την άλλη ως προς τα προσόντα που διαθέτουν κι αυτό ασφαλώς δημιουργεί προσδοκίες και απαιτήσεις για ανάλογες θέσεις στην αγορά εργασίας –το βασικό κανάλι κοινωνικής ένταξης.
- (iv) Οι μισές και περισσότερες μετανάστριες και από τις τρεις χώρες είναι παντρεμένες με παιδιά και ιδιαίτερα υψηλό είναι το ποσοστό των Ουκρανέζων. Ωστόσο οι Αλβανίδες και Πολωνέζες έχουν τα παιδιά μαζί τους ενώ οι Ουκρανέζες τα αφήνουν πίσω στην πατρίδα τους. Είναι ένα στοιχείο που παίζει ρόλο στην κοινωνική τους ένταξη αφού θεωρούν τη μετανάστευσή τους προσωρινή. Επομένως όλη η προσοχή επικεντρώνεται στην απόκτηση χρημάτων όσο το δυνατόν γρηγορότερα για να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα τους.
- (v) Και από τις τρεις χώρες οι μετανάστριες χρησιμοποίησαν σε μεγάλα ποσοστά τον πρώτο καιρό μη νόμιμους τρόπους εισόδου στη χώρα μας. Κυρίως οι προερχόμενες από την Αλβανία και Πολωνία. Ένας αριθμός από αυτές καθώς ακολούθησαν συζύγους και άλλα μέλη των οικογενειών τους έφθασαν στην Ελλάδα με νόμιμους τρόπους και πάντως την εποχή της έρευνας δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα νομιμότητας. Όλες εξάλλου ήσαν οικονομικές μετανάστριες έστω κι αν κάποιες ήρθαν εδώ για να ενωθούν με την οικογένειά τους.
- (vi) Όλες οι μετανάστριες επικαλούνται κυρίως ως λόγο μετανάστευσης την εύρεση εργασίας και την επιθυμία να ζήσουν μια καλύτερη ζωή. Αυτό είναι πιο έντονο στις γυναίκες από την Ουκρανία.

Όσες προέρχονται από την Αλβανία και την Πολωνία προβάλλουν και άλλους λόγους σε μικρότερα ποσοστά όπως να συνενωθεί η οικογένεια ή να ζήσουν σε ασφάλεια αφού είχαν ξεσπάσει ταραχές μετά την πτώση των καθεστώτων τους.

- (vii) Οι προερχόμενες από την Αλβανία έχουν τον μακρότερο χρόνο παραμονής στη χώρα μας (μέσος όρος 12 χρόνια) ακολουθούν οι Πολωνές με μέσο χρόνο 8 χρόνια και έπονται οι Ουκρανές με 6 χρόνια. Ασφαλώς οι Αλβανές που έχουν διπλάσιο χρόνο παραμονής στη χώρα μας συγκριτικά με τις Ουκρανές πληρούν μια βασική προϋπόθεση για την ομαλή κοινωνική ένταξή τους.

Επομένως το προφίλ των μεταναστριών διαγράφεται ως εξής:

Η μετανάστρια από την Αλβανία είναι σχετικά νέα, έχει μέτριο εκπαιδευτικό επίπεδο. Είναι παντρεμένη με παιδιά τα οποία έχει μαζί της, μεταναστεύει με τον άνδρα της ή άλλο μέλος της οικογενείας της είτε για να εργαστεί είτε για να συνενωθεί η οικογένεια και είναι η μετανάστρια, με τον μεγαλύτερο χρόνο παραμονής στη χώρα μας.

Η προερχόμενη από την Πολωνία είναι υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, ίδιας ηλικίας περίπου όπως και η μετανάστρια από την Αλβανία. Είναι παντρεμένη με παιδιά τα οποία έχει μαζί της, σε μεγάλο ποσοστό μεταναστεύει μόνη της (οι μισές περίπου) για λόγους οικονομικούς και για να συνενωθεί η οικογένεια και ήρθε στη χώρα μας μεταγενέστερα από την Αλβανίδα.

Η μετανάστρια από την Ουκρανία είναι μεγαλύτερη σε ηλικία, έχει υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, έρχεται μόνη της αφήνοντας στην πατρίδα σύζυγο και παιδιά με σκοπό να εργαστεί, να μαζέψει χρήματα και να γυρίσει πίσω στην οικογένειά της και έχει τον μικρότερο χρόνο παραμονής στη χώρα μας, τον μισό από αυτόν που έχει η Αλβανίδα.

Είναι φανερό ότι ανάλογα με το προφίλ που έχει η κάθε μετανάστρια δημιουργούνται σχήματα κοινωνικής ένταξης. Όλες ήρθαν στη χώρα μας για λόγους οικονομικούς. Όμως όσες ζουν εδώ με την οικογένειά τους θεωρούν την κοινωνική τους ένταξη πρωταρχικής σημασίας στοιχείο κυρίως για τα παιδιά τους (Αλβανές, Πολωνές) φροντίζουν δηλαδή να ενταχθούν οι ίδιες και κυρίως τα παιδιά τους στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα της χώρας μας, γι' αυτό αποκτούν σπίτι, σπουδάζουν τα παιδιά τους και αναπτύσσουν δίκτυα επικοινωνίας με τον γηγενή πληθυσμό. Αντίθετα όσες αφήνουν πίσω τους οικογένεια, συζύγους, παιδιά –περίπτωση Ουκρανέζων– προσβλέπουν ύστερα από λίγα χρόνια στην επιστροφή στην πατρίδα και οι προσπάθειες για κοινωνική ένταξη δεν είναι αποφασιστικές.

4. Μεταναστευτική Στρατηγική

Η μεταναστευτική στρατηγική ασφαλώς αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την ένταξη των μεταναστριών στη δική μας κοινωνία. Τόσο το θεσμικό πλαίσιο για τους μετανάστες όσο και οι μηχανισμοί της αγοράς εργασίας δημιουργούν το κατάλληλο έδαφος ώστε να αισθανθούν ότι εντάσσονται στη δική μας κοινωνία και μπορούν να συμβιώνουν αρμονικά με τον γηγενή πληθυσμό.

4.1 Θεσμικό πλαίσιο¹⁶

Στο επίπεδο του θεσμικού πλαισίου, έχουμε μια πληθώρα νόμων: από το 1991 όταν άρχισαν οι μεγάλες μεταναστευτικές εισροές, πολλές από τις οποίες στην αρχή αυτής της δεκαετίας ήσαν παράνομες, ιδιαίτερα από τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και κυρίως από την Αλβανία. Έτσι ο νόμος 1975/1991 αναγνωρίζει το δικαίωμα των αλλοδαπών στην οικογενειακή συνένωση με το άρθρο 14, περισσότερο αφορά τις γυναίκες γιατί κατά κανόνα τουλάχιστον στην αρχή οι άντρες μετανάστευαν και οι γυναίκες παρέμεναν στην πατρίδα μέχρι να δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για να συνενωθεί η οικογένεια. Η προϋπόθεση ήταν να έχουν μεσολαβήσει πέντε χρόνια που ο αλλοδαπός διαμένει στη χώρα μας. Με το νόμο 2910/2001 καθορίζεται η διαδικασία νομιμοποίησης των

μεταναστών που ζουν στη χώρα μας με δύο κύρια στοιχεία. Την έκδοση λευκής και πράσινης κάρτας που αφορούσαν την άδεια διαμονής και την άδεια εργασίας ο νόμος αυτός αφορά τους μεμονωμένους μετανάστες αλλά και το ζήτημα της οικογενειακής συνένωσης, καθώς ο αλλοδαπός μπορεί να ξεκινήσει τις διαδικασίες συνένωσης. Μετά από δύο χρόνια (και όχι πέντε όπως ο προηγούμενος νόμος) μόνιμης διανομής στη χώρα μας εφόσον τα μέλη της οικογένειάς του πρόκειται να κατοικήσουν μαζί του και ο αιτών αλλοδαπός αποδεικνύει ότι διαθέτει σταθερό προσωπικό εισόδημα, επαρκές για τις ανάγκες της οικογένειάς του.

Ο νόμος 3386/2005 είναι αυτός που για πρώτη φορά αναγνωρίζεται η υποχρέωση του Ελληνικού Κράτους να υιοθετήσει πολιτικές για την «κοινωνική ένταξη των μεταναστών» δηλ. αντιμετωπίζονται οι μετανάστες ως άτομα που παραμένουν στη χώρα μας μόνιμα ή για μεγάλο χρονικό διάστημα και προβλέπεται «η χορήγηση και ανανέωση άδειας διαμονής για οικογενειακή συνένωση» όταν αποδεικνύεται η ύπαρξη οικογενειακής σχέσης, η επιθυμία να κατοικήσουν μαζί και η ύπαρξη σταθερού εισοδήματος που επαρκεί για τις ανάγκες της οικογένειας. Είναι αρκετά φιλελεύθερη η νομοθεσία για την οικογενειακή συνένωση αλλά υπακούει στο πρότυπο της μετανάστριας ως συμπλήρωμα του αρσενικού μετανάστη. Αυτό έχει αντίκτυπο στις περιπτώσεις της αυτόνομης γυναικείας μετανάστευσης που σε ορισμένες μεταναστευτικές χώρες –όπως στην Περίπτωση των Ουκρανέζων και Πολωνέζων– είναι κυρίαρχο στοιχείο. Με αυτό το νομοθέτημα τονίζεται η σημασία της οικογενειακής επανένωσης για την ομαλή συμβίωση των μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία με στόχο την ένταξή τους στο δικό μας κοινωνικό περιβάλλον.

Επειδή στη χώρα μας ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών έχει διακινηθεί παράνομα κυρίως στην αρχή που εμφανίστηκαν οι μεγάλες εισροές από τις γειτονικές Βαλκανικές χώρες και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης το θεσμικό πλαίσιο γι αυτούς δημιουργήθηκε μεταγενέστερα ουσιαστικά το 2001 με το νόμο 2910 για τη νομιμοποίησή τους. Κρίθηκε και σωστά ότι η κοινωνική ένταξη των μεταναστών προϋποθέτει τη νόμιμη παρουσίας στη χώρα μας, προκειμένου να μπορούν να ενταχθούν στην επίσημη αγορά εργασίας με ασφαλιστικά δικαιώματα. Πέρα όμως από τους μετανάστες που ήρθαν στη χώρα μας «χωρίς χαρτιά» κι αυτό αφορούσε περισσότερο τους άνδρες μετανάστες, υπήρχε και ένας υπολογίσιμος αριθμός παράνομης διακίνησης γυναικών που κατέληγαν σε παράνομα κυκλώματα και γίνονταν θύματα εμπορίας. Με τον ίδιο νόμο 3376/2005 προβλέπεται για τα άτομα αυτά παροχή προστασίας και αρωγής όπως είναι η χορήγηση άδειας διαμονής για περιορισμένο χρόνο προκειμένου να συνέλθουν τα θύματα και να διαφύγουν από την επιρροή των δραστών.

Φαίνεται λοιπόν ότι η Ελληνική νομοθεσία κινήθηκε αρκετά καθυστερημένα, καθώς βρέθηκε ανέτοιμη να αντιμετωπίσει τον μεγάλο αριθμό μεταναστών που ήρθαν από τις γειτονικές χώρες. Όταν άρχισαν να εμφανίζονται τα προβλήματα που δημιουργούνται αναπόφευκτα από μαζικές εισροές χωρίς μάλιστα να ενεργοποιούνται γρήγορα τα κοινωνικά αντανakλαστικά τότε εμφανίστηκαν οι πρώτες προσπάθειες νομοθετικών μέτρων που μπορεί από μόνα τους να μην εξασφαλίζουν την ομαλή κοινωνική ένταξη των μεταναστών, ωστόσο όμως είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την συνύπαρξη και συμβίωσή τους με τους γηγενείς στην Ελληνική Κοινωνία.

Πρέπει να τονιστεί ότι στο επίπεδο της αγοράς εργασίας δεν υπάρχει ξεχωριστό πλαίσιο για τους όρους και τις συνθήκες απασχόλησης των μεταναστών. Ακολουθούν τυπικά την ελληνική νομοθεσία για ασφαλιστική κάλυψη. Κατώτατο ημερομίσθιο, άδειες, δώρα κ.λπ. Ωστόσο στην πράξη γίνεται καταστρατήγηση της εργασίας νομοθεσίας από την πλευρά των Ελλήνων εργοδοτών χωρίς να τολμούν στις περισσότερες περιπτώσεις οι μετανάστες να καταγγείλουν τις παρανομίες, ιδιαίτερα όταν η είσοδός τους στην χώρα μας δεν είναι νόμιμη. Αλλά και στις περιπτώσεις που έχουν τα απαραίτητα «χαρτιά» δεν διεκδικούν το «δίκιο» τους γιατί δεν γνωρίζουν την ελληνική νομοθεσία και τα δικαιώματά τους, ούτε έχουν υποστηρικτικά δίκτυα στη χώρα μας συνήθως και ίσως δεν εμπιστεύονται την ελληνική δικαιοσύνη γιατί αισθάνονται ξένοι και απροστάτευτοι.

4.2 Αγορά εργασίας

Στις ελεύθερες οικονομίες και τις φιλελεύθερες αντιλήψεις για την αγορά εργασίας οι όροι απασχόλησης και οι συνθήκες εργασίας υπόκεινται στον νόμο προσφοράς και ζήτησης. Οι μετανάστριες από τις τρεις χώρες που αναφέραμε από τις έρευνες από τις οποίες αντλήσαμε στοιχεία αλλά και από άλλες εργασίες που αφορούν μεταναστευτικούς πληθυσμούς (έρευνα ΚΕΘΙ κ.ά.) επικεντρώνονται στο μεγαλύτερο τους ποσοστό σε επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών κυρίως ως οικιακές βοηθοί για τη φροντίδα ηλικιωμένων και παιδιών ή για τον καθαρισμό του σπιτιού ή σε συνεργεία καθαρισμού. Στα αστικά κέντρα και την Αττική ένας πολύ περιορισμένος αριθμός μεταναστριών απασχολούνται στη βιοτεχνία, ελάχιστες εργάζονται ως νοσοκόμες και ένας αριθμός από αυτές συνδέονται με επαγγέλματα του περιθωρίου και την πορνεία (Κασιμάτη, 2003, 89). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η ελληνική αγορά εργασίας διοχετεύει τις μετανάστριες σ' αυτά τα επαγγέλματα ανεξάρτητα από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, το οποίο όπως ήδη αναφέρθηκε είναι υψηλό.

Ο επαγγελματικός επομένως ορίζοντας των μεταναστριών έχει άμεση εξάρτηση από τα ιδιωτικά νοικοκυριά με αντίκτυπο: ασαφείς εργασιακούς όρους, συνθήκες απασχόλησης δύσκολες, αμοιβές χαμηλές και συνθήκες χωρίς ασφαλιστική κάλυψη. Δημιουργούνται, έτσι θύλακες επαγγελματιών που προορίζονται να καλυφθούν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα από ένα πολυεθνικό, πολυθρησκευτικό και πολυγλωσσικό εργαστικό δυναμικό χωρίς δημοκρατικές και συνδικαλιστικές παραδόσεις το οποίο προορίζεται να καλύψει θέσεις εργασίας για τις οποίες δεν εκδηλώνεται ζήτηση από τον γηγενή πληθυσμό (Γιαννόπουλος, 2001, 235).

Συχνά διατυπώνεται η άποψη ότι οι μετανάστες ευθύνονται για αυξανόμενη ανεργία στη χώρα μας. Ωστόσο οι έρευνες που έχουν επικεντρωθεί σε θέματα απασχόλησης μας δείχνουν ότι το ξένο εργατικό δυναμικό και μάλιστα το μη νόμιμο καλύπτει θέσεις εργασίες για τις οποίες δεν υπάρχει ενδιαφέρον από τους ντόπιους. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι χαμηλότερες συνθήκες αμοιβές χωρίς μάλιστα να συνοδεύονται σε μεγάλο βαθμό από ασφαλιστική κάλυψη με τις οποίες αμοιβούνται οι μετανάστες συνέβαλαν αποφασιστικά στους ρυθμούς ανάπτυξης που παρουσίασε η ελληνική οικονομία τα τελευταία χρόνια.

Εξίσου σημαντικό για την ελληνική κοινωνία είναι το γεγονός ότι όσες μετανάστριες –και όπως είδαμε είναι οι περισσότερες– απασχολούνται ως οικιακές βοηθοί για τον καθαρισμό σπιτιών και περισσότερο όσες φροντίζουν ηλικιωμένα άτομα ή παιδιά, έδωσαν λύσεις σε πολλά προβλήματα: Τα ηλικιωμένα άτομα έμεναν στο σπίτι τους στο φυσικό τους περιβάλλον και απόφευγαν έτσι τον εγκλεισμό τους σε συλλογικές συμβιώσεις και ιδρύματα, αφού υπήρχαν διαθέσιμα άτομα –οι μετανάστριες– για να τα περιποιηθούν. Από την άλλη μεριά η ελληνίδα εργαζόμενη μπορεί ευκολότερα να απασχοληθεί επαγγελματικά γιατί υπάρχουν προϋποθέσεις για την περιποίηση ατόμων και τη φροντίδα του σπιτιού από το διαθέσιμο μεταναστευτικό δυναμικό.

Η αγορά εργασίας για τις μετανάστριες κυρίως οικιακές βοηθοί λειτουργεί στην βάση ειδικών γραφείων που έχο7υν δημιουργηθεί στις χώρες υποδοχής ή των γνωριμιών και συστάσεων. Ο εντοπισμός των νοικοκυριών που έχουν ανάγκη από τέτοιες υπηρεσίες ξεκινά από τα γραφεία αλλά και από τον κύκλο συγγενών και ομοπατρίδων των μεταναστριών που ήδη έχουν έρθει νωρίτερα στη χώρα μας και συμπληρώνεται από συστάσεις ελληνίδων εργοδοτριών εφόσον έχουν μείνει ευχαριστημένες από μετανάστριες που έχουν χρησιμοποιήσει.

Η Γιολάντα που ήρθε από την Πολωνία υποστηρίζει:

«Να μην έρθει κανείς εδώ αν δεν έχει κάποιο γνωστό γιατί χωρίς γνωστούς δεν γίνεται».

Ασφαλώς η εργασία στα σπίτια και η φροντίδα ηλικιωμένων ατόμων είναι κουραστική. Αρκετές ώρες στο πόδι, δέκτες συμπεριφορών άλλοτε καλών, χωρίς πιέσεις για περισσότερη δουλειά και συχνά προσφοράς βοήθειας και εξυπηρετήσεων όπως μας λέει η Μιράντα από την Αλβανία:

«Μας έχει βοηθήσει πολύ μια ηλικιωμένη οικογένεια... Ο άντρας του σπιτιού γιατρός και φρόντισε τα παιδιά μου στο νοσοκομείο που είχαν ηπατίτιδα».

Και άλλοτε άσχημων που συχνά στόχευαν στη μείωση, στην απαξίωση και την υποτίμηση των εργαζομένων μεταναστριών. Όπως αναφέρει η Πολωνέζα Μόνικα:

«Ήθελαν να μου πουν ότι είμαι πολύ κάτω ότι καθαρίζω τα βρώμικα σπύρια...»

Πολλές οικιακές βοηθοί έχουν σπουδάσει (γιατροί, γεωλόγοι, δασκάλες, μεταφράστριες, καθηγήτριες μουσικής είναι μερικά επαγγέλματα που μας δήλωσαν) αλλά δεν μπορούσαν στη χώρα τους να βρουν κατάλληλη εργασία και γι αυτό μετανάστευσαν. Αυτή η ιδιαιτερότητα αναπόφευκτα έχει προεκτάσεις θετικές και αρνητικές στις σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στις εργοδότες και τις μετανάστριες (Κασιμάτη 2007, 110-114).

Οι συνθήκες λοιπόν που δημιουργούνται στην αγορά εργασίας στη χώρα μας για τις μετανάστριες δεν κάνουν διακρίσεις ανάμεσα στις μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Υπακούουν στο νόμο προσφοράς και ζήτησης με ό,τι αυτό σημαίνει. Ωστόσο κάποιες ιδιαιτερότητες που συνοδεύουν τις μετανάστριες και σχετίζονται είτε με τη χώρα προέλευσής τους, είτε με τη μεταναστευτική διαδικασία που έχουν ακολουθήσει (μόνες ή με μέλη της οικογένειάς τους η νόμιμη ή μη είσοδός τους στη χώρα μας) δημιουργούν θύλακες προτιμήσεων από την πλευρά της ζήτησης. Πιο συγκεκριμένα:

- i) Για τις μετανάστριες από την Αλβανία υπάρχει περισσότερη προκατάληψη συγκριτικά με τις αντίστοιχες από Πολωνία και Ουκρανία γιατί λειτουργούν τα αρνητικά στερεότυπα για τους μετανάστες γενικά και ειδικά για τους προερχόμενους από την Αλβανία (Κασιμάτη - Μουσούρου, 2007, 100). Αυτό λειτουργεί αρνητικά στην αγορά εργασίας γι αυτές τις μετανάστριες εφόσον η εργοδοσία θα προτιμήσει εργαζόμενες από άλλες εθνικότητες εφόσον ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους
- ii) Η νόμιμη ή μη είσοδος των μεταναστριών στη χώρα μας έχει παρεπόμενα για την αγορά εργασίας. Αν η μετανάστευσή τους έγινε με νόμιμο τρόπο τότε ευκολότερα εντάσσονται στην κοινωνία στη χώρα μας και η εργοδοσία αντιμετωπίζει από το εργατικό δυναμικό με τη λογική ότι έχουν δικαιώματα και μπορούν οι μετανάστες-τριες να τα διεκδικήσουν. Αντίθετα αν η μετανάστευσή τους δεν ακολούθησε τις νόμιμες διαδικασίες τότε η αγορά εργασίας θα είναι σκληρή μαζί τους (χαμηλές αμοιβές, χωρίς ασφαλιστική κάλυψη, εργασιακοί όροι δύσκολοι, ωράριο εκτεταμένο κ.λπ.) και η παρουσία τους στην ελληνική κοινωνία είναι υπό αμφισβήτηση. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον ότι οι περισσότερες οικιακές βοηθοί που ρωτήθηκαν στην έρευνα Πυθαγόρας Ι και οι οποίες σε ποσοστό 92% είναι εφοδιασμένες με τα απαραίτητα «χαρτιά» θεωρούν ότι η νομιμοποίηση της μετανάστευσής τους δεν τις βοήθησαν ουσιαστικά στη δουλειά τους (αποδοχές, ασφάλιση) αλλά αναγνωρίζουν ότι βελτιώθηκε ο τρόπος ζωής τους, διευκολύνθηκαν οι μετακινήσεις τους εντός και εκτός των συνόρων και απέκτησαν ένα αίσθημα ελευθερίας και σιγουριάς (Κασιμάτη - Μουσούρου, 2007, 94).
- iii) Ο χρόνος παραμονής των μεταναστριών στη χώρα μας λειτουργεί αποφασιστικά για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Όσα περισσότερα χρόνια είναι στην Ελλάδα τόσο ευκολότερα βρίσκουν εργασία, ως οικιακές βοηθοί γιατί γνωρίζουν καλύτερα τη γλώσσα μας και ανακαλύπτουν δίκτυα επικοινωνίας τόσο από τους ομοπάτριδες όσο και από τους προηγούμενους Έλληνες εργοδότες (Κασιμάτη, 2007, 110-112). Ακόμη γνωρίζουν καλύτερα τα εργασιακά δικαιώματά τους και γι' αυτό είναι ομαλότερη η ένταξή τους στην αγορά εργασίας της χώρας μας.
- iv) Η μεταναστευτική διαδικασία (ατομικά ή οικογενειακά) έχει αντίκτυπο στην αγορά εργασίας γιατί παραπέμπει σε μετανάστριες ορισμένης εθνικότητας. Στην περίπτωση μας οι προερχόμενες από την Ουκρανία μεταναστεύουν μόνες τους και απασχολούνται σε οικιακού τύπου εργασίες και ιδιαιτέρως φροντίζουν ηλικιωμένα άτομα ή παιδιά ή έχουν την ευθύνη καθαριότητας του σπιτιού και μένουν εσωτερικές, όπου εργάζονται. Αυτή η ιδιαιτερότητα καλύπτει θέσεις εργασίας που

εξασφαλίζουν σταθερή απασχόληση και συνήθως ασφαλιστική κάλυψη. Αντίθετα οι προερχόμενες από την Πολωνία και την Αλβανία που σε μεγάλα ποσοστά μεταναστεύουν με τις οικογένειές τους απασχολούνται κι αυτές ως οικιακές βοηθοί αλλά αντιμετωπίζουν το χαρακτηριστικό της πολυεργοδοσίας –απασχόληση σε πολλά σπίτια– όπου από τη μια μεριά οι μετανάστριες αισθάνονται μεγαλύτερη ανεξαρτησία και ελευθερία αλλά από την άλλη καθώς διαχέεται η ευθύνη του εργοδότη σε πολλούς τελικά δεν τις ασφαλίζει κανείς.

Φαίνεται λοιπόν ότι η ελληνική αγορά εργασίας έχει θέσεις εργασίες για τις μετανάστριες σε οικιακού τύπου απασχολήσεις. Ωστόσο ανάλογα με τη χώρα προέλευσης των μεταναστριών εξειδικεύονται οι θέσεις αυτές σε εσωτερικές (από Ουκρανία) στα νοικοκυριά και εξωτερικές (από Αλβανία και Πολωνία) με συνακόλουθο αντίκτυπο στο ύψος των αμοιβών (λιγότερο αμοιβονται οι εσωτερικές), στους εργασιακούς όρους (περισσότερες ώρες οι εσωτερικές και μονοτονία) και στην ασφαλιστική τους κάλυψη (οι εσωτερικές συνήθως ασφαλίζονται). Η μεταναστευτική διαδικασία (μόνες ή με τις οικογένειές τους), ο χρόνος παραμονής στη χώρα μας και το επίπεδο, εκπαιδευτικό και κοινωνικό που απέκτησαν στη χώρα προέλευσης διαφοροποιούν τις μετανάστριες και τις παρέμπουν σε οικιακού τύπου εργασίες αλλά με διαφοροποιημένο το εργασιακό τους καθεστώς.

5. Κοινωνική ένταξη των Μεταναστριών

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών οικιακών βοηθών από τις χώρες: Αλβανία, Πολωνία και Ουκρανία συναρτάται με όλες τις παραμέτρους που αναφέραμε. Είναι δηλαδή συνδυασμός ατομικών χαρακτηριστικών και χαρακτηριστικών της μετανάστευσής τους από τη χώρα αποστολής και θεσμικό πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής και συνθήκες τις αγορές εργασίας της χώρας υποδοχής (της χώρας μας).

Από όλες τις εμπειρικές διερευνήσεις προέκυψε ότι από τα προσωπικά χαρακτηριστικά των μεταναστριών, το επίπεδο εκπαίδευσής τους που θα περιμέναμε να παίζει ρόλο στην ένταξή τους στην ελληνική αγορά εργασίας, δεν επηρεάζει τους όρους και τις συνθήκες απασχόλησής τους. Οι μετανάστριες παραδέχονται ότι καταφεύγουν σε οικιακού τύπου εργασίες γιατί σ' αυτούς έχουν πρόσβαση ανεξάρτητα από τα προσόντα που διαθέτουν. Δεν ψάχνουν για εργασίες σύμφωνα με τα εκπαιδευτικά τους εφόδια και τις εξειδικεύσεις που διαθέτουν¹⁷ γιατί σύμφωνα με μία Αλβανίδα οικονομολόγο:

«Αφού δεν βρίσκουν δουλειά οι Ελληνίδες θα βρούμε εμείς; Ποιος θα μας πάρει;»

Από την άλλη μεριά καθώς με τη μετανάστευσή τους εξετάστηκαν σε μίαν έντονα καταναλωτική κοινωνία έχουν δημιουργήσει υψηλά καταναλωτικά πρότυπα και για την ικανοποίησή τους θέλουν συνεχή εργασία και σχετικά καλύτερα αμοιβόμενη συγκριτικά με άλλες απασχολήσεις.

Όπως ανέφερε η Μόνικα από την Πολωνία που έχει πτυχίο Φιλοσοφικής Σχολής:

«Στην Πολωνία θα μπορούσα να κάνω άλλη δουλειά καλύτερη. Αλλά αν δεν έχεις λεφτά για το σπίτι, δεν έχεις λεφτά να βγεις έξω για φαγητό. Μόνο τα Χριστούγεννα μπορούσαμε να πάμε σε εστιατόριο. Εδώ μπορεί να καθαρίζω σπίτια αλλά μπορώ να αγοράσω καλά ρούχα, πράγματα για το σπίτι και να βγαίνω έξω για φαγητό πολύ συχνά».

Η ένταξή τους στην ελληνική αγορά εργασίας αποτελεί πρωταρχικό παράγοντα κοινωνικής ένταξής τους. Οι όροι ένταξης δεν διαφοροποιούνται ανάλογα με την εθνικότητα στο επίπεδο της απασχόλησης γιατί στα ίδια επαγγέλματα καταλήγουν οι μετανάστριες και τυπικά στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο ισχύει για όλους τους εργαζόμενους. Όλες οι εμπειρικές διερευνήσεις (Κασιμάτη, 2006, 377) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η νομιμοποίηση των μεταναστών είναι σημαντική παράμετρος για την ένταξή τους στην ελληνική αγορά εργασίας κυρίως για καλύτερες αμοιβές και ασφαλιστική κάλυψη και παρά την τάση εκμετάλλευσής τους από σημαντική μερίδα των εργοδοτών οι ίδιοι παρα-

δέχονται ότι η κατάσταση γι αυτούς είναι καλύτερη σήμερα. Αυτό προοιωνίζεται τη δυνατότητα μιας έστω και ατελούς κοινωνικής ένταξης στην ελληνική κοινωνία.

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών πιστοποιείται από ορισμένες παραμέτρους όπως είναι:

i) Ο κύκλος των κοινωνικών συναναστροφών τους

Αν οι μετανάστριες συναναστρέφονται άτομα των τοπικών κοινωνιών που ζουν και εργάζονται τότε μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι τόσο οι ίδιες όσο και οι γηγενείς έχουν ξεπεράσει προκαταλήψεις, φοβίες και αμφιβολίες που συνήθως δημιουργούνται καθώς οι μετανάστες με την παρουσία τους αλλάζουν τον κοινωνικό χάρτη της χώρας υποδοχής. Γιατί η έννοια της κοινωνικής συναναστροφής είναι αμφίδρομη. Δεν αρκεί να θέλουν οι μετανάστριες την επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό· πρέπει και οι γηγενείς να συμφιλνωθούν με την ιδέα της συνύπαρξης, την πρακτική της ομαλής συμβίωσης μαζί τους και να τις αντιμετωπίσουν θετικά.

Από τα εμπειρικά δεδομένα προέκυψε ότι οι περισσότερες μετανάστριες οικιακές βοηθοί συναναστρέφονται κυρίως ομοπάτριδες τους γιατί «σ' αυτόν τον κοινωνικό περίγυρο, στη ράτσα τους όπως λένε βρίσκουν κατανόηση και βοήθεια και ιδιαίτερα τον πρώτο καιρό της μετανάστευσής τους. Η γλώσσα το βασικό μέσο επικοινωνίας τους διευκολύνει να εκφράσουν τον εσωτερικό τους κόσμο, τα κοινά βιώματα και οι εμπειρίες που έχουν από τις χώρες που προέρχονται τους ενώνουν....». Ο περιορισμός των συναναστροφών με τους ομοπάτριδες δεν είναι συνήθως επιλογή των ίδιων των μεταναστριών αλλά αποτέλεσμα της άρνησης των Ελλήνων «Δεν μας θέλουν» υποστήριξαν πολλές ερωτώμενες γιατί οι γηγενείς έχουν τη δική τους οικογένεια, τους συγγενείς, τους φίλους τους. Άλλωστε όπως δήλωσαν ορισμένες έχει δημιουργηθεί φοβία σε μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας εξαιτίας της αντικοινωνικής συμπεριφοράς που υπερπροβάλλεται από τα ΜΜΕ και έτσι δημιουργούνται αρνητικά στερεότυπα για τους μετανάστες στην ελληνική κοινωνία.

Η εικόνα, ωστόσο, βελτιώνεται όταν οι μετανάστες είναι νόμιμα στη χώρα μας και ο χρόνος παραμονής τους μεγαλώνει γιατί γνωρίζονται καλύτερα με τον γηγενή πληθυσμό και έτσι δημιουργείται ευκολότερα η αλληλοκατανόηση.

Από τους τρεις μεταναστευτικούς πληθυσμούς οι προερχόμενες από την Ουκρανία καθώς οι περισσότερες εργάζονται ως εσωτερικές οικιακές βοηθοί έχουν λιγότερες ευκαιρίες να έρθουν σε επαφή με μεγαλύτερο αριθμό ελλήνων εργοδοτών και έτσι περιορίζονται συνήθως στις ελάχιστες ώρες που έχουν ελεύθερες την εβδομάδα στη συντροφιά ομοπατριδών τους. Αλλά και το γεγονός ότι οι Ουκρανέζες μεταναστεύουν προσωρινά για να εξοικονομήσουν χρήματα και σε εύλογο χρονικό διάστημα να γυρίσουν στην πατρίδα τους λειτουργεί αρνητικά στην επιθυμία τους για ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία σε αντίθεση με τις προερχόμενες από την Αλβανία και την Πολωνία που είναι εκτεθειμένες στην πολυεργοδοσία και έτσι έχουν δυνατότητες μεγαλύτερου κύκλου κοινωνικών συναναστροφών αλλά και το κυριότερο στην απόφασή τους να ζήσουν οι ίδιες και τα παιδιά τους στη χώρα μας.

ii) Σχέση των μεταναστριών με τις Ελληνικές Υπηρεσίες

Ένας σημαντικός δείκτης που υποδηλώνει τον βαθμό ένταξης των μεταναστριών στη δική μας κοινωνία είναι η πρόσβαση που αισθάνονται ότι έχουν στις διάφορες Ελληνικές Υπηρεσίες.

Στον τομέα της υγείας η πρόσβαση των μεταναστριών στο Εθνικό Σύστημα Υγείας της χώρας μας εξαρτάται αν είναι νόμιμη η μετανάστευσή τους ή όχι και αν εργάζονται και είναι ασφαλισμένες ή όχι γιατί πρέπει να κατέχουν βιβλιάρια ασθενείας. Γενικότερα από την έρευνα του Πυθαγόρα προέκυψε ότι «οι δυσκολίες προσβασιμότητας στην υγεία και τη νοσοκομειακή περίθαλψη συνδέονται με την οικονομική και κοινωνική θέση των μεταναστριών στην χώρα μας, την έλλειψη προληπτικής ιατρικής μέριμνας από το ΙΚΑ και τις διακρίσεις που γίνονται σε βάρος των μεταναστριών ως προς τις αναρρωτικές άδειες» (Κασιμάτη - Μουσούρου, 2007, 110-111).

Στον *τομέα της Εκπαίδευσης* και ιδιαίτερα στους παιδικούς σταθμούς και τα νηπιαγωγεία η πρόσβαση των μεταναστριών –ιδιαίτερα των προερχομένων από την Αλβανία και την Πολωνία που έχουν παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας –γιατί οι προερχόμενες από την Ουκρανία αφήνουν τα παιδιά τους πίσω στην πατρίδα τους– είναι προβληματικοί γιατί πρέπει οι γονείς διαθέτουν άδεια εργασίας. Γιατί τόσο η μεταναστευτική πολιτική όσο και οι σχέσεις εργασίας που έχουν οι οικιακές βοηθοί με την εργοδοσία τους συχνά λειτουργούν αρνητικά για να εντάξουν τα παιδιά τους στους εκπαιδευτικούς αυτούς φορείς. Επιπλέον οι πολιτισμικές προκαταλήψεις για την εθνική ταυτότητα των μεταναστριών αλλά και άτυπα οικονομικά συμφέροντα όπως τα εννοούν οι δημόσιοι υπάλληλοι δυσχεραίνουν την πρόσβαση στους δημόσιους–δημοτικούς παιδικούς σταθμούς και τα δημόσια νηπιαγωγεία (Κασιμάτη - Μουσούρου, 2007, 115).

Άλλες Κρατικές Υπηρεσίες. Οι μετανάστριες ασφαλώς έρχονται σε επαφή και με άλλους φορείς του Ελληνικού Δημοσίου όπως είναι η αστυνομία, ο ΟΑΕΔ (για να τακτοποιήσουν τα χαρτιά τους) το Υπουργείο Εξωτερικών (για τις μεταφράσεις). Οι απόψεις τους ποικίλλουν· άλλες υποστηρίζουν ότι είχαν καλή μεταχείριση από τους αρμόδιους υπαλλήλους όπως η Μόνικα (έρευνα IAPASIS) από την Αλβανία που αναφερόμενη στον ΟΑΕΔ είπε:

«Ήταν καλά. Μόνο μια γυναίκα είχε αλλεργία με τους Αλβανούς· μας έδωσε 2-3 φορές. Όμως μετά την άλλαξαν και υπήρχε εξυπηρέτηση».

Καλή μεταχείριση δήλωσαν και μετανάστριες που ήρθαν σε επαφή με το Υπουργείο Εξωτερικών για τη μετάφραση των εγγράφων τους. Μας λέγει η Πολωνέζα Κλαίρη:

«Υπήρχε διάθεση εξυπηρέτησης εκ μέρους των υπαλλήλων. Παρά το γεγονός ότι δεν γνωρίζαμε καλά ελληνικά οι υπάλληλοι είχαν υπομονή και μας εξηγούσαν. Καθυστερούσαν τα χαρτιά μας αλλά το ίδιο γινόταν και για τους Έλληνες».

Βέβαια υπήρχαν κι άλλες μετανάστριες που σημειώνουν ότι πολλές φορές οι υπάλληλοι με το νομικό πλαίσιο που ισχύει έχουν τη δυνατότητα να ασκούν τα καθήκοντά τους με μεγάλη ελαστικότητα. Έχουν δηλαδή «όρια ανοχής» εκτεταμένα, ώστε να επαφίενται στη συνείδησή τους να τις εξυπηρετήσει ή όχι. Όπως αναφέρει η Αλβανίδα Μαργαρίτα:

«Ένα χαρτί που έπρεπε να το πάρουμε αμέσως, για παράδειγμα σε 10 μέρες, τρέχαμε μήνες και χαλούσαμε και λεφτά».

Περισσότερο προβληματισμένες είναι οι οικιακές βοηθοί με την αστυνομία. Οι εμπειρίες τους είναι άσχημες. Όπως σημειώνει η Πόπη καθαρίστρια από την Ουκρανία:

«Η αστυνομία μας κυνηγάει για τα χαρτιά, τις κάρτες, τα δελτία ταυτότητας· αν δεν έχουμε μαζί μας την ταυτότητα, μας βάζουν στο περιπολικό, μας τλαιπωρούν, δεν μας σέβονται καθόλου».

Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι η κατάσταση βελτιώνεται όταν οι μετανάστες αποκτήσουν «την πράσινη κάρτα» γιατί η νομιμοποίηση τους δίνει την αίσθηση ότι μπορούν να διεκδικήσουν τουλάχιστον μια καλύτερη συμπεριφορά και οι Έλληνες υπάλληλοι γίνονται πιο προσεκτικοί όταν γνωρίζουν ότι ο μετανάστης είναι νόμιμος. Όπως ανέφερε η Άννα από την Αλβανία:

«Δεν μπορούν να τραβήξουν το σκοινί όταν ξέρουν ότι είσαι νόμιμος, ότι είσαι εντάξει από χαρτιά».

Υπάρχει, δηλαδή, μια σαφής βελτίωση της συμπεριφοράς των υπαλλήλων σήμερα, συγκριτικά με τα πρώτα χρόνια που είχαμε μαζικές εισροές μεταναστών.

iii) Ρατσισμός και μετανάστευση

Η επαφή των μεταναστριών με τις υπηρεσίες και οι κοινωνικές συναναστροφές τους και κυρίως οι επαφές τους με τον γηγενή πληθυσμό φαίνεται από τα ευρήματα των εμπειρικών διερευνήσεων ότι είναι δύσκολες και πάντως οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η κοινωνική τους ένταξη, όπως τουλάχιστον εκείνες την αισθάνονται είναι ακόμη ατελής. Μια πτυχή αυτής της προβληματικής σχέσης είναι η εκδήλωση ρατσιστικών πρακτικών από την πλευρά της ελληνικής κοινωνίας.

Στις χώρες υποδοχής η παρουσία των ξένων, ιδιαίτερα αν είναι σημαντικός ο αριθμός τους έχουν αναπτυχθεί αρνητικά στερεότυπα γι αυτούς και σε μερίδα του πληθυσμού έχει επικρατήσει η άποψη ότι οι μετανάστες είναι απειλή για την κοινωνική συνοχή και σε ακραίες περιπτώσεις για την καθαρότητα της φυλής. Ιδιαίτερα για τους Αλβανούς επειδή είναι η μεγαλύτερη πληθυσμιακά μεταναστευτική ομάδα αλλά και γιατί εξαιτίας της γειννίας και της εύκολης πρόσβασης στη χώρα μας έρχονται παράνομα και ακόμη γιατί κάποιοι –περισσότερο από τις άλλες εθνότητες λόγω του πλήθους τους– έχουν δείξει αντικοινωνική συμπεριφορά αντιμετωπίζουν ρατσιστικές πρακτικές. Είναι ένας νέου τύπου ρατσισμός που δεν στηρίζεται στη διαφορετική φυλή και σε βιολογικούς παράγοντες αλλά σε άλλα στοιχεία που οι τοπικές κοινωνίες τα προβάλλουν ως προάσπιση των διαφορών και άρνηση θετικών συναισθημάτων απέναντι στη διαφορετικότητα.

Είναι αποκαλυπτικό αυτό που ανέφερε η Μόνικα από την Αλβανία:

«Η θα βρεις κανένα σπίτι χάλια που δεν νοιάζει τον ιδιοκτήτη τι είσαι ή πρέπει να δηλώσεις Πολωνός, Ρώσος, Βορειοηπειρώτης για να μπορέσεις να νοικιάσεις σπίτι της προκοπής».

Είναι φανερό ότι όταν υπάρχουν τέτοιες προκαταλήψεις δεν είναι εύκολο να συνάψουν οι μετανάστριες σχέσεις ουσιαστικές και φιλικές με τον γηγενή πληθυσμό. Καθώς με την πάροδο του χρόνου μαθαίνουν καλά τη γλώσσα μας συχνά εμφανίζονται ως ελληνίδες για να εισχωρήσουν στον κοινωνικό περίγυρο των τοπικών κοινωνιών. Όταν όμως αποκαλυφθεί η ταυτότητά τους τότε όλο το σκηνικό ανατρέπεται.

Φαίνεται λοιπόν ότι σε μεγάλο βαθμό η ελληνική κοινωνία δεν αποδέχεται τους μετανάστες και άλλοτε φανερά και άλλοτε καλυμένα δείχνει τη διακριτή της πολιτική και τη μεταχείριση σε βάρος τους. Οι ρατσιστικές συμπεριφορές σε βάρος των μεταναστών δεν είναι αίσθηση μόνο των τελευταίων. Σε έρευνα που έγινε ανάμεσα σε Έλληνες για την έκφραση στάσεων και διαθέσεων απέναντι στους μετανάστες –τρεις από Αλβανία και Πολωνία έδειξε ότι «πολλοί παραδέχονται ότι ίσως υπερβάλλουμε και φορτώνουμε στους μετανάστες και ιδιαίτερα στους Αλβανούς οτιδήποτε κακό μας συμβαίνει. Προσπαθούν να υποστηρίξουν ότι δεν είναι ρατσιστές αλλά γίνονται μόνο στην περίπτωση των Αλβανών εξαιτίας της συμπεριφοράς τους. Είναι δηλαδή ένας επιλεκτικός ρατσισμός που αιτιολογείται από τη συμπεριφορά των άλλων και όχι από τη δική τους εθνικιστική αντίληψη που οικοδομείται στη λογική ότι οι μετανάστες γίνονται επικίνδυνοι για την κοινωνία μας γιατί φέρνουν δικές τους αξίες και δικά τους πολιτιστικά πρότυπα.

Η εκδήλωση λοιπόν ρατσιστικών πρακτικών δεν προσιωνίζεται ομαλή κοινωνική ένταξη των μεταναστών –τριών στη δική μας κοινωνία.

6. Συμπεράσματα

Η κοινωνική ένταξη των μεταναστριών οικιακών βοηθών από τις χώρες: Αλβανία, Πολωνία και Ουκρανία πραγματώνεται από το κράμα ατομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών τους, τη μεταναστευτική διαδικασία, τον τρόπο εισόδου και τον χρόνο παραμονής στη χώρα μας και από τη μεταναστευτική στρατηγική που εκφράζεται με το θεσμικό πλαίσιο και από τις συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας.

- i) Από τα χαρακτηριστικά των μεταναστριών για την κοινωνική τους ένταξη δεν φαίνεται να παίζουν ουσιαστικό ρόλο η ηλικία τους –δεδομένου ότι μεταναστεύουν κυρίως στις παραγωγικές ηλικίες –και το επίπεδο εκπαίδευσης– εξειδίκευσης αφού ο μεγαλύτερος όγκος της διοχετεύεται σε απασχολήσεις στα ιδιωτικά νοικοκυριά.
- ii) Αντίθετα σημαντικά συμβάλλουν στην κοινωνική τους ένταξη, ο τρόπος εισόδου στη χώρα μας (νόμιμος ή μη) η μεταναστευτική διαδικασία (μόνες ή με την οικογένεια) και ο χρόνος παραμονής τους στη χώρα υποδοχής.

- iii) Το βασικό κανάλι κοινωνικής ένταξης είναι η ένταξη των μεταναστριών στην ελληνική αγορά εργασίας. Αυτή η ένταξη συναρτάται άμεσα με όσα αναφέρονται στο (ii). Ειδικότερα: θέσεις εργασίας για τις μετανάστριες συνδέονται κυρίως με τα ιδιωτικά νοικοκυριά. Αν η μετανάστευση είναι νόμιμη τότε συνήθως οι οικιακές βοηθοί έχουν ασφαλιστική κάλυψη και διεκδικούν σε κάποιο βαθμό τα εργασιακά τους δικαιώματα αλλά και η εργοδοσία λειτουργεί συνήθως στα νόμιμα πλαίσια (ύψος αμοιβών, δώρο, ωράρια, ασφαλιστική κάλυψη). Όσο ο χρόνος παραμονής στη χώρα μας επιμηκύνεται τότε καλύτερη προσαρμογή έχουν οι μετανάστες στην αγορά εργασίας γιατί γνωρίζουν το εργασιακό περιβάλλον, και αναπτύσσουν δίκτυα επικοινωνίας. Ακόμη αν μεταναστεύουν μόνες τους (περίπτωση μεταναστριών από την Ουκρανία) τότε η προσαρμογή στην αγορά Εργασίας είναι καλύτερη γιατί συνήθως απασχολούνται εσωτερικές στα ιδιωτικά νοικοκυριά και έχουν συνεχή απασχόληση. Όταν έρχονται με τις οικογένειές τους (από Αλβανία και Πολωνία) απασχολούνται και πάλι στα ιδιωτικά νοικοκυριά αλλά έχουν το χαρακτηριστικό της πολυεργοδοσίας και τα εργασιακά τους δικαιώματα συνήθως καταστρατηγούνται γιατί διαχέεται η ευθύνη σε πολλούς.
- iv) Η κοινωνική ένταξή τους διαπιστώνεται από την πρόσβαση που έχουν στις διάφορες ελληνικές υπηρεσίες (υγείας, εκπαίδευσης, Αστυνομίας, ΟΑΕΔ, κ.λπ.) και την αντιμετώπισή τους από το ελληνικό γραφειοκρατικό σύστημα που γίνεται περισσότερο σκληρό στην περίπτωση των μεταναστών. Και στην περίπτωση αυτή η νόμιμη παρουσία τους στη χώρα μας και η ένταξή τους στην ελληνική αγορά εργασίας (πράσινη κάρτα εργασίας) παίζουν αποφασιστικό ρόλο. Τα εμπειρικά ευρήματα δείχνουν ότι η εικόνα δεν είναι ικανοποιητική για τις μετανάστριες. Αισθάνονται ότι υφίστανται ταλαιπωρία και καθυστερήσεις και άσχημη κατά περίπτωση συμπεριφορά από τους Έλληνες υπαλλήλους κυρίως γιατί είναι ξένες, και αυτό δείχνει ότι η ελληνική κοινωνία ακόμη δεν έχει ενσωματώσει στην πρακτική της την αναγνώριση της διαφορετικότητας στο κοινωνικό της σώμα. Γιατί η έννοια της κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών είναι κυρίως υπόθεση της κοινωνίας της χώρας υποδοχής και δευτερευόντως των ίδιων των οικιακών βοηθών.
- v) Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο βαθμός επικοινωνίας. Και οι συναναστροφές των μεταναστριών με τον γηγενή πληθυσμό. Οι περισσότερες απάντησαν ότι οι κοινωνικές συναναστροφές γίνονται κυρίως με τους ομοπατίδες γιατί σ' αυτούς βρίσκουν ζεστασιά και κατανόηση αλλά και γιατί υπάρχει απροθυμία από τους Έλληνες να αναπτύξουν κοινωνικές επαφές. Ο χρόνος, ωστόσο, παραμονής στη χώρα μας λειτουργεί θετικά προς την κατεύθυνση της σύναψης κοινωνικών σχέσεων με τους κατοίκους των τοπικών κοινωνιών, γιατί προσαρμόζονται και οι μετανάστες στις επιταγές της δικής μας κοινωνίας.
- vi) Τόσο οι δυστυχίες πρόσβασης των μεταναστριών στις διάφορες ελληνικές υπηρεσίες όσο και η αδυναμία να αναπτύξουν κοινωνικές επαφές με τον γηγενή πληθυσμό παραπέμπουν σε έναν υπέρ-ποντα ρατσισμό που οι ίδιες οι μετανάστριες άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο τον αισθάνονται. Ασφαλώς δείχνει κι αυτό ατελή τουλάχιστον κοινωνική ένταξή τους στη δική μας κοινωνία.
- vii) Η χώρα προέλευσης των μεταναστριών φαίνεται ότι παίζει ρόλο στην κοινωνική ένταξη των οικιακών βοηθών για λόγους που αναγονται σε χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής διαδικασίας. Το θεσμικό πλαίσιο και εν γένει η μεταναστευτική στρατηγική δεν αλλάσσουν ανάλογα με την εθνότητα των μεταναστριών. ωστόσο κάποιες διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν τις μετανάστριες οδηγούν και σε διαφορετικό βαθμό ένταξης. Οι προερχόμενες από την Ουκρανία καθώς εργάζονται συνήθως ως εσωτερικές δεν έχουν πολλές ευκαιρίες για να αναπτύξουν κοινωνικές σχέσεις με τον γηγενή πληθυσμό, παρόλο που η ένταξή τους στην αγορά εργασίας είναι σχετικά ομαλή. Από την άλλη μεριά οι ίδιες βλέπουν τη μετανάστευσή τους προσωρινή αφού αφήνουν πίσω συζύγους και παιδιά και επομένως δεν έχουν ιδιαίτερη επιθυμία να ενταχθούν

στη δική μας κοινωνία. Αντίθετα οι προερχόμενες από την Αλβανία και την Πολωνία θέλουν να ενταχθούν κοινωνικά στη χώρα μας, ωστόσο η ένταξή τους στην ελληνική αγορά εργασίας συναντά περισσότερες δυσκολίες εξαιτίας της πολυεργοδοσίας που αντιμετωπίζουν. Αλλά και η ελληνική κοινωνία δεν φαίνεται πρόθυμη να εντάξει τις μετανάστριες αυτές και ιδιαίτερα όσες προέρχονται από την Αλβανία για τις οποίες έχουν δημιουργηθεί αρνητικά στερεότυπα εξαιτίας αντικοινωνικής συμπεριφοράς κάποιων Αλβανών. Η υπερπροβολή παραβατικών πράξεων από τα ΜΜΕ συντελεί ώστε αυτές να αποκτούν χαρακτηριστικά εθνικής γενίκευσης.

Φαίνεται λοιπόν ότι η εθνικότητα παίζει ρόλο στο βαθμό κοινωνικής ένταξης των μεταναστριών για λόγους που ανάγονται όχι τόσο σε ατομικά χαρακτηριστικά ή σε μεταναστευτικές στρατηγικές διαφορετικές; αλλά σε μεταναστευτική διαδικασία και στο χρόνο παραμονής στη χώρα μας.

Σημειώσεις

1. Για περισσότερα για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών βλ. Κ. Κασσιμάτη (2006), «Η ένταξη των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία» στο: Μπαγκαβός Χ. - Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, εκδ. Gutenberg, σ.σ. 356-365.
2. Παρεμφερείς έννοιες είναι: προσαρμογή, αφομοίωση, ενσωμάτωση με λεπτές διαφορές ως προς τη θέση των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Χρησιμοποιούνται ανάλογα με τις χώρες, τις ιστορικές συγκυρίες και τους επιστημονικούς κλάδους.
3. Απασχόληση και φύλο. Πακέτο no. 4 «Απασχόληση των Μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία σε οικιακού τύπου εργασίες» υπεύθυνος Ι. Σακέλλης. *Έκθεση* σ.σ. 9-11.
4. Το «δείγμα» αυτό δεν απηχεί την πραγματική στατιστική έννοια κι αυτό γιατί δεν διαθέτομε πλαίσιο από το οποίο θα μπορούσε να εξαχθεί ένα δείγμα τυχαίο, αναλογικό, συστηματικό κ.λπ. Οι ερωτηθέντες ανευρέθησαν από καταστάσεις μεταναστών από Συλλόγους τους και από πληροφορίες που έδωσαν οι ίδιοι οι ερωτώμενοι για άλλους μετανάστες.
5. ΚΕΘΙ (2007), *όπ.αν.*, σελ. 97. Η έρευνα αυτή βασίστηκε σε «δείγμα» 612 γυναικών ηλικίας 16-77 ετών. Από την Αλβανία ερευνήθηκαν 411 γυναίκες.
6. Απασχόληση και φύλο. Πακέτο Νο 4, *όπ.αν.*, σελ. 192.
7. Από την έρευνα ΚΕΘΙ, *όπ.αν.*, σελ. 87.
8. Απασχόληση και φύλο, πακέτο Νο 4, *όπ.αν.*, σελ. 13.
9. Απασχόληση και Φύλο, πακέτο Νο 4, *όπ.αν.*, σελ. 10.
10. Απασχόληση και Φύλο, πακέτο Νο 4, *όπ.αν.*, σελ. 41.
11. Η έρευνα έγινε σε «δείγμα» 78 μεταναστών/τριών από την Πολωνία από το οποίο οι 52 ήσαν γυναίκες.
12. Από το πρόγραμμα IAPASIS.
13. Από το πρόγραμμα IAPASIS.
14. Από το πρόγραμμα IAPASIS.
15. Η έρευνα του IAPASIS έγινε το 2001 και αφορούσε μετανάστες από Αλβανία και Πολωνία (άνδρες/γυναίκες) που ήρθαν στη χώρα μας τουλάχιστον πέντε χρόνια πριν την έρευνα.
16. Για περισσότερα βλ. Καμπούρη Ε. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*, τόμ. ΙΙ. *Η Καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, εκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Gutenberg, σ.σ. 28-72.
17. Ένας τομέας που φαίνεται ότι μπορεί να απορροφήσει μετανάστριες είναι αυτός των παραιτημένων επαγγελματιών και νοσοκόμων, όπου βρίσκουν σχετικά εύκολα απασχόληση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Armstrong D. (2001), *The voyage of their Life: The story of the SS DERNA and its Passengers*, εκδ. Harper-Perennial, Australia.
- Atkinson R. (1996), *The Life History Interview*, London, Sage Publications και Hamel J. (1993), *Case Study Methods. Qualitative Research Methods*, Series 32, London, Sage Publications.
- Cashmore E. (1994), *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, 3rd edition, London.
- Γιαννόπουλος Ν. (2001), «Ταξικότητα και Πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», στο: Ναζάκης Χ. - Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση: οικονομικές πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Αθήνα, εκδ. Πατάκης.
- European Commission (1994), *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward into the 21st Century*, Luxembourg.
- Green N. (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, εκδ. Σαββάλας.
- Hamel J. (1993), *Case Study Methods. Qualitative Research Methods*, Series 32, London, Sage Publications.
- Καμπούρη Ε. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*, τόμ. II. *Η Καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, έκδ. ΚΕΚΜΟΚΟΠ-Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ. (2003), «Γυναικεία Μετανάστευση από Αλβανία και Πολωνία. Απασχολήσεις και διαφορετικότητα», στο: Κ. Κασιμάτη - Μουσούρου Λ.Μ. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*. τόμ. I. *Θεωρητικές Αναφορές και εμπορική διερεύνηση* ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κασιμάτη Κ. (2006), «Η ένταξη των Αλβανών Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία» στο: Μπαγκαβός Χ. - Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής. εκδ. Gutenberg.
- Κασιμάτη Κ. (2007), «Employers of Migrant Women. Domestic Workers from Albania and Ukraine», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Special Issue no. 124.
- Κασιμάτη Κ. - Μουσούρου Λ.Μ. (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*. τόμ. I. *Θεωρητικές Αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- ΚΕΘΙ (2007), *Η Γυναικεία Μετανάστευση την Ελλάδα. Τα ευρήματα της Πανελλήνιας Έρευνας*, έκδ. ΚΕΘΙ.
- Levitas R. (2004), «Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και η νέα Ντυκερμιακή Ηγεμονία» στο: Πετμεζίδου Μ. - Παπαθεοδώρου Χ. (επιμ.), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, εκδ. Εξάντας.
- Vermuelen H. (2004), "Models and Modes of Immigrants Integration... and where does Southern Europe fit?" στο: *Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe*, έκδ. The Netherlands Institute in Athens.